

ՊԱՐՈՒԹՐ ՄՈՒԲԱԿՅԱՆ

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ՄԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբյուրաց Վարաբաղյան սևաուրից հասած «հատուցման արդար դատաստանի» և «բազում ժամանակն չարալուկ կոտանօք զարկուցեալ» մանկան մասին խոսելիս Ղազար Փարպեցին իր Պատմության երկրորդ գրվադի սկզբնամասում ասելիքն ամփոփում է ժՁ սաղմոսից քաղված աղսպիսի վկայություններով. «Մի և զմնացորդս ժամանոտ չարահամ խորտկին խրոյ երոյ զառակին խրում, բոտ գրեցելումն ի վնշտասաներորդումն սաղմոսին. «Յա՛գեցան կերակրօք, ասէ,—որ միսս ևս թարգման՝ խոզենաւ ասէ, և թողին զմնացումսն տղայոց իւրեանց»¹:

Փարպեցու քաղումը կատարված է սաղմոսի հալերեն ընկալյալ թարգմանությունից և բոտ ամենաշնի նույնական է աղսօր գիտությունը հայտնի բնագրին՝ «Յագեցան կերակրօք» և թողին զմնացումսն տղայոց իւրեանց» (ԺՁ, 14): Բայց պատմիչի դիմումը սաղմոսին ընկալելի չէր լինի, եթե չունենալիք նրա իսկ նախապես տված մեկնությունը և սարս՝ բնագրագիտական միջարկումը: Հիբալի, թագեցան կերակրօք արտահայտության մեջ «ժամանոտ չարահամ խորտկի» իմաստ չկա, ուստի Փարպեցու բնորոշման աղբյուրը միսս ևս թարգմանի «խոզենաւ» բառն է²:

¹ Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց..., աշխատության Գ. Տեր-Մկրտչեան և Սո. Մալխասեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 41:

² Սուրբգրական աղբյուրից քաղում կատարելու Փարպեցու այս օրինակը բարեխղճության ակնբեր վկայություն է. նա ձեռքի տակ ունի սաղմոսի միսս ևս թարգմանի տարբերակը, որի հիմամբ էլ մեկնաբանում է բուն վկայությունը, բայց կամեցածն էր իրավամբ բնագրին հարադատ մնալու համար թելում է և այդ հատվածը: Այստեղից հետևում է, թե սուրբգրական հուշարձանների քննության-հրատարակության ժամանակ արտանմանի վստահությամբ պիտի դիմել Փարպեցու քաղումներին:

Հետագա քննության համար կարևոր է նշել, թե թարգման տեղիքի տակ հնդիմակն ի՞նչ է հասկանում թարգմանիչ, թե մեկնիչ: Աստվածաշնչում այդ բառը հիշյալ ձևով մեկ անգամ է գործածված (ՄՃՃ, ԽԲ, 23), և համապատասխանում է հուն. *ερμηνεύτης*, լատ. *interpretes*, վրաց. *თარგმანო*, *თარგმანო* и, այնուամենայնիվ, դժվար է զատորշել նրանց թարգմանիչ և մեկնիչ իմաստները: Վերստին դիմելով Փարպեցուն, պիտի նկատենք, որ միսս ևս թարգման ասելով պատմիչը նույնական որակում է տալիս իր թերած երկու տարբերակներին, իսկ դրանք քաղված են սաղմոսի թարգմանությունից և ոչ մեկնությունից: Հետևաբար՝ ընդգրկված արտահայտությունը պիտի նշանակի «իսկ միսս թարգմանիչը», «իսկ մեկ այլ թարգմանիչ»³: Կորյունը թարգման է կոչում Ջաղպին. «Կտեալ զայդ մի թարգման վրացերեն լեզուին»⁴:

Այս ամենից հետևում է, թե Ղազար Փարպեցին ճանաչել ու քաղադրել է սաղմոսի տարբերակները երկու թարգմանություն: Սույն պարագան հայագիտության մեջ աննկատ չի մնացել: Ի թիվս մինչև գրքի գլուխը սաղմոսները գեթ թերանցի

³ Թարգման բառը պատմիչը երկրորդ անգամ գործածում է իր թղթում՝ վաղամեղի Ժուրայիկի հանդեպ եղած ընդդիմությունը մատնացողով. «Ահա՛, ո՛ր գալ միսս ևս թարգմանն» (նույն տեղում, էջ 202): Այստեղ էլ բառը միևնույն կապակցության մեջ է հանդես գալիս («միսս ևս թարգման») և անշուշտ թարգմանիչ է նշանակում: Ժուրայիկին Սամակն ու Մաշտոցն էին ուղարկել թարգմանության աղվեսի մեջ հմտանալու, և աղբյուրները նրան են հատկացնում Բարսեղ Կեսարացու երկու կանոնախմբերի թարգմանությունը: Մանրամասն տես Կ. Մ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Անցօրեան» հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1976, էջ 171—174:

⁴ Կորին, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 62:

թարգմանած լինելու կովանների՝ բանասերները հիշատակում են և այս փաստը: Սակայն նրանք ի մասնավորի բնագրագիտական քննության չեն ենթարկել ժԶ սաղմոսի համապատասխան տունը, մինչդեռ այլապես խմբագրությունների համեմատությունից այլ իրողություն է բացահայտվում: Նախ կատարենք այդ հանդիպարումը.

Biblia Hebraica (Ps. XVII, 14)

...wəšəpōnəka təmalle, biṣnam jīšə'a bānīm
wəhinnihā jitrām lə'ōialehem

[Միք. Չամչյանի թարգմանությամբ՝ «չազեալ (են) որդիք (նոցա) և թողին զմնացուածս իրեանց՝ սղայոց իրեանց»:]

Pešitta (Ps. XVII, 14)

...nesb'an bnāye wa-nēsbqum šarka la-bnayhōn
[լազեան որդիք և թողուն զմնացուածս որդոց իրեանց]

Septuaginta (Ps. XVI, 14)

...ἐχρησάσθησαν οὖν (var. οὖν—BS) καὶ ἀφῆκαν
τὰ κατὰλοιπα τοῖς γηγενέσι ἀνθρώποις

Vulgata (Ps. XVI, 14)

..saturati sunt filiis et dimiserunt reliquias suas
parvulis suis

Վրացական խմբագրություն (Մ. Ծանիձեի հրատ.)

..განძლეს ჰამადოთა მათთა, დაუტოვეს ნეშტო მათო
ყრმათა მათ

Բ խմբ. Գանձլես Գանձլե

Գ խմբ. մատոտա և
մատո

Հայկական խմբագրություն (1805 թ.)

...լազեան կերակրուք և թողին զմնացուածս տղայոց իրեանց:

Առկույված խմբագրությունների մեջ հայկականն ու վրացականն ունեն մույնական ընթերցում և հավասարապես տարբերվում են միմյանցից:

Այդ հեռացումը անկարելի է բացատրել հայերենում և վարդերենում գրչական, բառապատճենման, մասնակության կամ մեկ այլ ճանապարհով տեղի ունեցած խաթարում-աղմատումով և եթե այդպիսին լինե՝ չէր վրիպի այդ խմբագրությունները անկախաբար ու զատ-զատ հունական մաթսրիականի հետ համեմատող-սրբագրողների ուշադրությունից: Հիշյալի, կերակրու նշանակությամբ հունարենում ու-

՝ Հարցին վերաբերող գրականության մատենագիտությունը, փաստարկներն ու նրանց դեմ եղած առարկությունները տես Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, Սաղմոսների հայերեն թարգմանությունը և նրա մաթսրիականը, «Էջմիածին», 1975, № 9, էջ 55—56:

՝ Մեկնություն Սաղմոսաց, յօրինել ի Խ. Միքայել վարդ. Չամչյան, Վենետիկ, 1828; հատ. Ա, էջ 185:

նեք թրջա- (ՀԸ, 2), (հմտ. մասն. բրձսուս, որ հայ թարգմանիչը շփոթել է թրջա բառի հետ և թարգմանել գէշ: Որդիք և կերակրու տարբերությունները ամփոփական որևէ աղերս չունեն, ուստի նորից պիտի վերադառնալ Փարսեցու վկայությանը: Նրա հիշատակած «միս և թարգմանի» խոզենեալ (ուղղ. խոզենի, իմա՝ խոզի միս, խոզակերպ) ընթերցումը կա և հունական ձեռագրերում: 862 թ. սաղմոսի մեզ հետաքրքրող արտահայտությունը Պ. Ուսպենսկին այսպես է ծանոթացրել. «ἐχρησάσθησαν οὖν. Այսպես է կարդացվում Աթոսում իմ տեսած լավագույն ձեռագրերում»: Պարզ է այլևս, թե խոզենեալ ընթերցումը գալիս է հունարեն մաթսրիականից, ուր οὖν է եղել:

Այս պարագան ինքնին նշանակում է, թե հայկական ու վրացական կանոնական խմբագրությունների կերակրու- յածո-ն հունարեն մաթսրիականից անկախ է գոյացել, ինչպես որ անկախ է և այլ լեզուներով եղած խմբագրություններից¹⁰: Ժամանակագրական առումով մաթսրականը, անշուշտ, միս և թարգմանի ընձեռած խոզենեալ-ն է, քանի որ հետագա սրբագրություն-խմբագրությունների ժամանակ «ախորժալու» դարձնելու համար ա՛յն կարող էր կերակրու դառնալ, և ոչ կերակրու խոզենի: Ի դեպ, խոզենի տերմինը մեկ անգամ էլ գործածված է «Մարգարեության Նախադ» գրքում (ԿԵ, 4) — «որք ուտեին զխոզենին և զարգանակ զոհիցն». ընդգծված հատվածի դիմաց հունարենում ունենք՝ οἱ ἐσθοντες κρέα ψεία (var. κρέα ψ(ε)α—

⁷ Տես Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., «Էջմիածին», 1975, № 1, էջ 45—46: Միայն մկատել է Մովսես Խորենացին և իր քաղած հատվածում ավելացրել է կերակրու, բայց՝ «հավատարիմ մնալով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության հեղինակությանը, պահպանել է նաև գէշ բառը» (անդ):

⁸ Միք. Չամչյանը բնագրի ստուգությանը չի անդադարձել, ուստի մեկնության ժամանակ ելել է կերակրու ընթերցումից (նշվ. աշխ., հատ. Բ. Վենետիկ, 1815, էջ 497):

⁹ «Труды Киевской духовной академии», 1869, апрель, стр. 55; հմտ. Յեյթա Յանով, Գեղարքունիքի ժողովրդական տարգմանքներ, տե., 1979, թ. 212.

Սաղմոսների հայերեն թարգմանությունը ասորական և հունական խմբագրությունների համադրությամբ ունի մասնավորապես՝ պրոֆ. Ա. Բաուշտիսկիի հետևյալից աշխատության մեջ՝ մեզ հետաքրքրող արտահայտությանը վերաբերող որևէ դիտարկում չգտանք (տես Ա. Baumstark, Der armenische Psaltertext, sein Verhältnis zum syrischen der Pešitta und seine Bedeutung für die LXX-Forschung, «Oriens Christianus», Neue serie, Bd. 12—14, Leipzig, 1925, S. 180—213; Dritte Serie, Bd. 1, 1927, S. 146—169, Bd. 2, S. 319—333.

¹⁰ Եթե քաղի ստուգաբանական քննությունը տես օգ. օնեոնցի, Եթե օնեոնցի և Եթե օնեոնցի ցածրագույն օնեոնցի, «Եթե օնեոնցի», տե., 1967, թ. 165—170.

SAC] *ⲭⲣⲁⲥ ⲡⲉⲣⲟⲩ*—BL, *ⲭⲣⲁⲥ ⲡⲉⲣⲟⲩ*—Q), որ նշանակում է **խոզի միս** (=խոզենի): Հայերեն նախօրինակի կնիքը սրանման Օշկի Աստվածաշնչում համապատասխանորեն ստվա է *ⲉⲣⲁⲙⲉⲗⲏ ⲛⲁⲙⲉⲗⲏ ⲛⲁⲙⲉⲗⲏ*, իսկ Սինայի օրինակում ըստ հունարենի է՝ *ⲉⲣⲁⲙⲉⲗⲏ ⲛⲁⲙⲉⲗⲏ ⲛⲁⲙⲉⲗⲏ*¹¹:

Տրամաբանորեն, իմաստը, արդարացի է ենթադրել, թե շուրջ հարյուր տարի հայոց պաշտոնական եկեղեցին կոմպարամար ժամերգություն կարգավորել՝ առանց աղմուկների այսպես կոչված բանավոր թարգմանություն¹²: Թվում է, թե Փոքր Հայքի հովվապետներից պահանջվող հայոց լեզվի իմացությունը ևս թելադրված պիտի լիներ արարողության ժամանակ այդ լեզվին դիմելու անհրաժեշտությունից¹³: Բայց եթե գեր աղմուկները հայերեն լինելու, ապա կարենացին ու Փարսկեցին չէին խոսի հունարենի կամ ասորերենի կատարվող արարողության մասին¹⁴: Համեմատյալ դեպք՝ Փարսկեցու հիշատակած տարրեր թարգմանությունը, ինչպես համոզվեցինք, բանավոր աղբյուրից չի գալիս: Հենց այս փաստը, որ V դարի վերջերին, երբ Փարսկեցու Պատմությունն էր շարադրվում, ընդհանուր ճանաչում գտած խմբագրության կողմից կար ու գոյատևում էր և այլ թարգմանություն, ինքնին վկայում է, թե գործ ունենք գրավոր ավանդույթի հետ: Այս դրույթը առավել հաստատուն է դառնում վրաց մատենագրության մեջ պահպանված փաստերի ու հաղորդումների օգնությամբ: Ինչպես արդեն տեսանք, վրաց հնագույն (նախատարբարեցյան) խմբագրություններն ու նույնիսկ սուրբարեցյանը (XI դ.) պահպանել են հայերենի **կերակուր** ընթերցումը (Յձձձ) որը, անկուշտ, սկզբնապես հայերենի միջնորդավորմամբ թարգմանված լինելու վկայություն է¹⁵: Գևորգի Սուրբարեցին, վրացական պրոտոմուլդատան (B խմբ.) հունարենին բաղդատելիս, ի նորո խմբագրել կամ թարգմանել է բնագիրը՝ նույնա-

կանացնելով *Յրոսանսինցին*, բայց և, վերջապես թե վրաց գրավոր ավանդույթին տուրք տալով, առանց ճշգրտման-սրբագրման թուրք **կերակուր**-Յձձձ-ն Սակայն ստվա ABC խմբագրություններից անկախ վրացերեն լեզվով գոյություն է ունեցել և մի այնպիսի թարգմանություն-խմբագրություն, որ Յձձձ-ի (կերակուր) փոխարեն եղել է *ⲉⲣⲁⲙⲉⲗⲏ* (խոզենի): Աստվածների հնագույն վրացական թարգմանության տեքստերի և բնագրական ստանձնահատկությունների պատմա-մշակութային նշանակության ուսումնասիրության կապակցությամբ ակադ. Կ. Կեկելիձեն անդրադարձել է և ժՁ սաղմոսի մեզ գրադրվող տանը և միջնադարյան ուշագրավ մեկնություն հրապարակել¹⁶: Պարզվում է, որ հիշյալ ընթերցումը գրավել է վրաց մեկնիչների ուշադրությունը, որոնք և առաջադրել են բնագրագիտական խիստ պատճառաբանված լուծում: 1635 թ. Շադրեթում ընդօրինակված վրացական A—135 ձեռագրում¹⁷, Բարսեղ Կեսարացու «Աստվածացի մեկնությունից» հետո ընդօրինակված է վրաց Անանուն մեկնիչի գործը, որ մեկնաբանված է և արծարծվող տունը (էջ 217v): Այստեղ սաղմոսի բնագիրը տրված է նախատարբարեցյան խմբագրությամբ և ապա հետևում է բացատրությունը. «Ոչ ինչպես ոմանք են կարծում, թե սաղմոսագրուն այստեղ **խոզենի** ուտելիքն է հիշատակում..., այլ **որդու** մասին է խոսում. պարզորոշ այդպես գրված գտանք և երբայերևում, քանի որ երբայական սաղմոսում **բանին** բառն է գրված, որ **որդի** է թարգմանվում: Այնուհետև մեկնիչը տալիս է բնագրագիտական իր բացատրությունը. «հունարեն լեզվում **խոզ** անունը [հնչում է այնպես], ինչպես նախ **որդի** ասի. շփոթում է ակնկալելի, քանի որ խոզին **իոն** են ասում, և երբ մեկը [ուզենա] **որդի** ասել՝ դարձյալ **իոն** [պիտի] ասի: Այդ պատճառով էլ թե հայոց, թե վրաց բազում թարգմաններից ոմանք **խոզենի** են ասել, ոմանք էլ այդ բառն իբրև անգոսնելի է թվացել և, փոխարինող բառ (տառացի՝ վերաբառ—Պ. Մ.) նկատելով (բառացի՝ մայմել), **կերակուր** են թարգմանել և՛ հայոց մեջ, և՛ վրաց: Իսկ մենք Աստծո ողորմածությամբ տուրք Երուսաղեմի եկեղեցում արևդա եղած, չորս ամբողջական գրքով Աստվածները մեկնած Խոսիքու Երանելու մեկնության գրքի մեջ այնպիսի տեսքով գտանք, ինչպես որ գրեցինք երկուդանությունը»¹⁸: Թե ո՞վ է եղել և ե՞րբ է ապրել այս մեկնության վրացի հեղինակը՝ հայտնի չէ. բայց արժանավորել պիտի հատուցել նրա պրպտելու կարողությանը և բանասիրական հմտությանը: Փարսկեցու տեղեկությունից այլևս գիտենք, որ մեզանում նման թարգմանություն իրոք եղել է: Անանուն մեկնիչի խոսքերից պարզ երևում է, որ **խոզենի** բառը

¹¹ Տե՛ս *ՈՒ. ԺԵՂԻՄԵ, ԳԻՐԹԵՂԻ ԵՆԻՆ ԼՂԵՂԻՄԻՆԻ*, Եձ 1973, Յձ. 463. Ապառնի էր, թե Սաղմոսի «խոզենին» «կերակուր» սրբագրող նույն նկատմամբնեղով այստեղ էլ պիտի փոփոխեր, բայց **խոզի միս** և **զոհի արգանակ** ուտելը կապված է «ամենայն անօրք նոցա պղծալ էին» եզրակացության հետ, ուստի «մեղմացնելու» անհրաժեշտություն չի եղել:

¹² Դրույթի պատճառաբանությունն ու շարադրանքը տես *Լ. Գ. Զարբանալյան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնաց, Վենետիկ, 1889, էջ 216—217, հմտ. Месроп Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, стр. 22—24; հմտ. Н. К. Тагмизян, Теория музыки в древней Армении, Ереван, 1977, стр. 46—47.*

¹³ Կ. Մ. Մորադյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 110:

¹⁴ Հմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 54:

¹⁵ Մ. Ըանինեն վերջերս հիմնավորապես ապացուցել, որ վրացական A և B տարբերակների նախօրինակը (արխետիպը) հայերենից է թարգմանված *Յ. Յանով, Նշվ. աշխ.*, էջ 153—155):

¹⁶ Կ. Կեկելիձե, *ՄԵՐԵՐԵՐԻ ԺՅՅԼԻ ԳԻՐԻ. ՈՒ. ԳԻՐԹԵՂԻ, Եձ. III, Եձ. 1955, Յձ. 125—126.*

¹⁷ Նկարագրությունը տես *ԳԻՐԹԵՂԻ ԵՆԻՆ ԼՂԵՂԻՄԻՆԻ*, Եձ. 1976, Յձ. 154—155.

¹⁸ Կ. Կեկելիձե, *Նշվ. աշխ.*, էջ 126:

գործածող թարգմանությունն գոյություն է ունեցել և վրաց մատենագրության մեջ: Համեմայն դեպս՝ «...թե հայոց, թե վրաց բազում **թարգմաններից ուսմանը խոզենի են անել**» տեղեկությունը ուղղակիորենն աղղ է ապացուցում¹⁹: Այդ թարգմանության կամ խմբագրության արձագանքը դիտելի է նույնիսկ XI դարի երկրորդ կեսի «Քաղվածո մեկնություն» կոչվող երկում: Նրա հեղինակը մեկնելիք հատվածը քաղում է դարձյալ Ե խմբագրությունից, բայց անհրաժեշտ է նկատում մեկնել ճանճոյն Լորտաճան («յագեցան խոզենեա») արտահայտությունը: Նա, ինչպես երևում է, ծանոթ չէ վրացական մատյանի մեկնությունը, ուստի փորձում է պատճառաբանել միայն, թե **խոզենին** հրեաների համար անսուրբ է և Լորտաճան-ի տակ (խոզենի) անսրբությանը հագեցնալ պիտի հասկանալ («Լորտաճան օձ օրաճծոցձա ճծաօհոն: ճանճոյն օրաճծոցձա...») ²⁰:

Այս վկայությունները կարևոր մի հարց են առաջադրում՝ ե՞րբ պիտի թարգմանված լինեք սաղմոսների վրացական այն խմբագրությունը, ուր, Փարսեցու քաղումին համապատասխան, **կերակուրի** փոխարեն **խոզենի** է եղել, որը և հետագա մեկնություն-բացատրությունների առիթ է դարձել: Խնդրի ժամանակագրությունը ստուգագրելու համար դարձյալ պիտի դիմենք Աստվածաշնչի, մասնավորապես՝ սաղմոսների, հայերեն թարգմանության պատմությանը: Կորյունի և Խորենացու տեղեկությունների, ինչպես նաև աստվածաշնչական տարբեր գրքերի մասնագիտական քննության շնորհիվ այժմ ճշգրտված է, որ հայոց այսօրվա ընկալյալ բնագիրը Սահակի ձեռքով ու գլխավորությամբ վերջնական թարգմանության-խմբագրման է ենթարկվել Եփեսոսի տիեզերական ժողովից հետո (431 թ.), բայց մինչև Սահակի մահը (439) ²¹: Այդ թվականներից հետո հայերենի միջնորդավորմամբ կատարված վրացական թարգմանությունը այլևս «**խոզենի**»-ի փոխարեն **կերակուր** պիտի ունենար, ինչպես որ իրոք էլ ունեն գիտությանը հայտնի հնագույն վրացական խմբագրությունները: Փարսեցու հիշատակած «միւս ևս թարգմանի» **խոզենեալը**

վերաբերում է նախնիներուսյան, «յանկարծագիտ փութանակի» (Կորյուն) թարգմանությանը, որ կատարվել էր գրեթե գլուխից հետո (405/6 թ., բայց մինչև Եփեսոսի ժողովը, մինչև «զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի» (Խորենացի) դարձյալ թարգմանելը: Այստեղից հետևում է, թե սաղմոսների առաջին վրացերեն թարգմանությունը, ուր «**խոզենի**» ընթերցում է եղել, կատարված պիտի լինեք նախնիներուսյան հայերեն խմբագրության վրայից՝ մինչև սահակյան կրկին թարգմանությունը: Դրանից հետո վրացերեն թարգմանության խմբագրման երկրորդ շրջանն էր սկսվելու՝ դարձյալ հայերենի միջնորդավորմամբ, բայց արդեն Յոթանասնիցին համապատասխանեցված խմբագրությամբ: Ինչ խոսք, հայկական և վրացական այս նախնական թարգմանությունները, նույնիսկ ընկալյալ բնագրի առկայության պայմաններում, դեռ երկուսը պիտի շարունակեին իրենց գոյությունը, մինչև որ եղած գրչագրերը աստիճանաբար հեռանային ու դուրս գային գործածությունից: Եվ հիշարժի, այդ թարգմանությունը V դարի վերջերին կար Ղազար Գարակեցու ձեռքի տակ, բայց կար և ավելի ուշ՝ թե՛ Անանուն վրաց մեկնիչի օրոք (VII—VIII դարեր) ²², երբ վերջինս փորձում էր բնագրագիտական բացատրություն տալ «**խոզենի**» ընթերցմանը, թե՛ XI դարի երկրորդ կեսին, երբ «Քաղվածո մեկնությունն» էր կազմվում: Թովմա Արծրունին ևս գիտե «զատմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին» ²³:

Ի վերջո, «փութանակի» թարգմանության ասորական նախորդին ունենալը և ԺԶ սաղմոսի մեզ հետաքրքրող տան **խոզենի**—Լորտաճան ընթերցման հունաբանությունն ինքնուր իրողությունը հակասում են միմյանց: Մնում է ենթադրել, թե «փութանակին» բացատրապես Պեշիտտայից չի բխում և կամ, եթե ստորական և հունական խմբագրությունների համադրական գործածությունը անկարելի նկատենք, այն ևս գերծ չի եղել ըստ հունական նախորդականի սրբագրվելու հնարավորությունից: Վճռական եզրակացության համար մեր ունեցած այս օրինակը ամենին բավարար չէ, բայց և այլևս չկան աղբյուրներ, որոնցից հուսալիքն նախնական թարգմանության մոտ տվյալներ քաղել: Թերևս հայերենով և վրացերենով գոյություն ունեցող մեկնությունների ուսումնասիրությունը այդպիսիք ընձեռի:

¹⁹ Գեորգի Սուրբաբեցու խմբագրությունը մեկնության բնագիր ծառայեցնող Եփեսոս Կրտսերը անհրաժեշտ է նկատել ճանճոյն-ն փոխարինել Պրոլոգ ծոսո-ով («որոգոցով») (տես Զ: Պրոլոգ մշվ. աշխ., էջ 210): Այս դեպքում ճշգրտումը կատարված է ըստ Յոթանասնիցի ընթերցման, ելնելով Աթանասի ու Կյուրելի մեկնություններից:

²⁰ Բնագիրը տես Ժ. Գրեգորի, մշվ. աշխ., էջ 125: Ա—14 ձեռագրից կատարված այս քաղումը (էջ 21r) Կ. Կենելիձեն վերագրել է Եփեսոս Կրտսերին, մինչդեռ, ըստ Մ. Ծանիձեի, «Քաղվածո մեկնությունից» է (մշվ. աշխ., էջ 209, 212):

²¹ Աղբյուրներն ու գրականությունը տես Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագրություն, Բ, էջ 311—358:

²² Դատելով հայկական և վրացական խմբագրությունները բաղդատությամբ գնահատելու և այդ կապակցությամբ երկմտանք ու վեճ չհարուցելու փաստից, կարելի է ենթադրել, թե ի դեմս Անանուն մեկնիչի գործ ունենք եթե ոչ հայ-վրացական եկեղեցական միասնության շրջանի, ապա մշակութային մերձության շրջանից ոչ շատ ուշ ապրած մատենագրի հետ:

²³ Թովմա Արծրունի, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 121: